

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
28. sz. Doktori Iskola
Művészet és művelődéstörténeti tudományok:
zenetudomány

ILLÉS MÁRIA

„A TISZTA HANGOK TITKA”
VÁNTUS ISTVÁN MŰVÉSZE
ZENEELMÉLETI RENDSZERÉNEK
TÜKRÉBEN

című PHD doktori értekezés tézisei

2012

A kutatás előzményei

Vántus István (1935–1992) alkotóművészete kevésbé kutatott területe a XX. század második fele magyar zenetörténetének. Ennek okai között szerepel egyrészt az életmű közelsége, másrészt Vántus öntörvényű zeneszerzői útja is, amelynek két szimbóluma lehetne a „végtelen pentatónia” – illetve az erre épülő „elgömbült zenei tér” – elmélete, és az e rendszer alapján komponált, vidékről országos sikert elért *Aranykoporsó* című opera. Vántus Erkel-díjas, elismert művész volt, de „szegedi zeneszerzőként” mégsem mozgott a zenei élet előterében. Mindazonáltal a következő adatok az életművének megkerülhetetlenségét hangsúlyozzák. Nyomatásban megjelent Vántus műveinek körülbelül a fele, összesen 25 kompozíció, kórusművek, kamarazenei, vonószenei művek. Az EMB 1975-ben jelentette meg az első Vántus-darabot (*Szvit*), és 1991-ben az eddigi utolsót (*Valaki hí téged*), az Akkord Kiadó pedig 1994-től kezdve hat művet adott ki. Több művéből készült rádiófelvétel – közülük néhány elérhető az mr3 Bartók Rádió honlapján –, két-háromhavonta ma is adásba kerül egy-egy Vántus-mű, elsősorban az *Ars nova – a XX-XXI. század zenéjéből* című sorozatban (2012. június 4-én például a teljes műsoridőt Vántus-művek töltik ki). Az egyetlen szerzői lemez 1988-ban készült a Hungarotonnál, amelynek anyagát kibővítették, amikor 1999-ben, már a szerző halála után átírták CD-re. A zenetörténeti kutatást tehát azok a sikerek is motiválhatják, amelyeket a szerző elért mind a közönség, mind a kritika oldaláról.

A kutatás szempontjából sajátos helyzetet teremt, hogy bár az anyag alapos tudományos feldolgozásáról nem beszélhetünk, a Vántus-irodalom kivételesen bőséges, miközben a szerző még nyolcvan éves sem lenne, ha élne. Vántusról ugyanis három könyv is megjelent a halála után eltelt húsz évben, kettőnek a szerkesztője Kiss Ernő, a Vántus István Társaság titkára, a harmadik írója pedig Hollós Máté zeneszerző, a Vántus Társaság elnöke. Az első, 1997-ben megjelent könyv színességét már a címe is jelzi: *Vántus István (1935–1992) Tanulmányok – Vallomások – Dokumentumok*. Egymás mellett szerepel itt tudományos igénnyel megírt szöveg (a könyv sorrendjében: Kiss Ernő, Hollós Máté, Pongrácz Zoltán tollából), 23 oldott hangvételű visszaemlékezés, végül néhány Vántussal kapcsolatos cikk illetve Vántus-írás. Ez a könyv tartalmazza a Vántusról addig megjelent cikkek gondosan elkészített jegyzékét is.

A 2007-es könyv, *Vántustól Vántusról* címmel tulajdonképpen az előzőnek a harmadik részét tágítja ki mondhatni a teljesség igényével, megjelentetve Vántus összes publikált írását, valamint emellett Gyémánt Csilla, Hollós Máté, Huszár Lajos, Illés Mária, Kiss Ernő tanulmányait. Hollós Máté a *Magyar zeneszerzők* sorozat 33. köteteként megjelent *Vántus István* című könyvében egységes szerkezetbe rendezte az 1997-es Vántus-könyvben megfogalmazott, a művekkel és a hangrendszerrel kapcsolatos gondolatait, kibővítette azt rövid életrajzi összefoglalóval. E három könyv mellett pedig koncertelőzetések, kritikák, ismertetők, lemezborító-szövegek jelentik a Vántus-irodalmat.

Az életműről szólván kiindulópontnak tekinthető a kronologikus szerzői műjegyzék 1990-ből, amelyet a Somogyi-könyvtár adott ki Gyuris György szerkesztésében. Egyértelmű a jegyzék hibás adataiból, hogy Vántusnak nem létezett egy korábban naplószerűen vezetett listája, a kéziratok ellenőrzése nélkül, emlékezetből adhatta meg az évszámokat. E felsorolás 37 tételt tartalmaz, nem szerepel benne hét átirat-jellegű, illetve alkalmi mű. Ebből a műjegyzékből indult ki az első Vántus könyvben Kiss Ernő, aki természetesen kibővítette a sort az 1990 után írott művekkel, illetve a szerzői jegyzékből kihagyott darabokkal. Hollós Máté pedig – a sorozat-formátum elvárásainak megfelelően – műfajcsoportok szerinti jegyzéket állított össze. Az egyes kompozíciókról az 1997-es Vántus-könyv lapjain jelent meg Hollós Máté műfajcsoportok szerinti összefoglaló áttekintése – kismonográfiájában némileg kibővítve –, valamint Kiss Ernő írása a két operáról. Nagyszerű elemzést írt Huszár Lajos a *Naenia* című vonóskari darabtól, amely a 2007-es könyvben jelent meg. Saját cikkeim a művek bemutatásának tárgyában felölelik az életmű jelentős részét, tartalomban a publikáció helyének elvárásaihoz igazodva.

A „végtelen pentatónia” hangrendszerének témája szinte minden Vántussal kapcsolatos írásban felmerül valamilyen – többnyire felületi – szinten, de a rendszer nagyfokú elmélyedést kívánó kutatása mégis különösen elhanyagolt terület. Az első Vántus-könyv erről a témakőről Hollós Máté, Kocsár Miklós, Huszár Lajos és Pongrácz Zoltán gondolatait közli. A 2007-es Vántus-könyvben Huszár Lajos *Naenia*-elemzésének bevezetőjében esik szó a témáról, valamint *A tiszta hangok titka* könyv-tervezetről szóló saját írásomban. Meg kell említeni, hogy két szakdolgozat is készült az

1990-es években – Kiss Ernő vezetésével – Vántus hangrendszer-kutatásának melléktermékéről, a „sakk-zene” témájáról. A mindezek ellenére egyértelmű szakirodalmi hiányokat és ugyanakkor az „elgömbült zenei tér” koncepciójával kapcsolatos kifejezett érdeklődést szem előtt tartva választottam értekezésem témájaként Vántus István életművének hangrendszer központú megközelítését és értelmezését.

A kutatás módszerei

Dolgozatom kiindulópontjának a primer forrásanyagot tekintetem, munkám alapját a rendelkezésre álló primer zenei források számbavétele és rendszerezése képezte. A Vántus-hagyaték nem került közkönyvtárba, Vántus Istvánné döntése szerint a teljes anyag a szegedi lakásban maradt. E döntéssel kialakult sajátos helyzetben a kutató, aki bebocsátást nyer az egykori otthonba, egészen közel érezheti magát a szerző életviteléhez, zenészi tevékenységéhez. A hagyaték színes, a saját művek anyagain kívül tartalmazza Vántus kottatárát, könyvtárát, audio kazettán hangfelvételeket, videofelvételeket, és – hála Vántusné gondosságának – sok hangversenymeghívót, koncertprogramot, illetve leveleket, és a megrendelésekkel kapcsolatos dokumentumok nagy részét. Megtalálhatók természetesen itt a művek jegyzetei, vázlatai, folyamatfoglalmazványai és a legtöbb mű kézirat-tisztázata. *A három vándor* című opera zenei anyagát például hét darab kis spirál hangjegyzetben dolgozta ki a szerző – ez a leírás még csak az énekszólamokat tartalmazza zongorakísérettel illetve particella formában –, emellett nyolc darab nagy spirál hangjegyzet is megmaradt az utolsó évek jegyzeteivel. Szokása volt Vántusnak az elkészült mű vázlatait, jegyzeteit megsemmisíteni, de szerencsére nem szigorú következetességgel, így maradtak utána vázlatokkal, ötletekkel teleírt rendezetlen kottalapok is. Hirtelen halála után az utolsó műveihez tartozó vázlatok a zongoráján maradtak, ezeket természetesen megőrizte a felesége.

Munkám fontos részének tartottam a hagyaték anyagának rendszerezését, és a saját művekhez kapcsolódó anyag áttekinthetővé és visszakereshetővé tételét. A jelöletlen füzeteket azonosító címmel láttam el, a jegyzetlapokat, vázlatokat átvizsgáltam, és igyekeztem a mű-rokonság alapján kronologikusan dossziékba rendezni, áttekinthetővé tenni. A fennmaradt vázlatanyagot valamint a

füzeteket, dossziékat oldalszámoltam. A hangrendszer értelmezésében – a művek vizsgálata mellett – két primer forrásra támaszkodhattam: az egyik forrás Vántus *A tiszta hangok titka* címmel tervezett zeneelméletkönyvének elkészült néhány oldala, a másik Vántus elemző bejegyzései az európai zenetörténet klasszikusainak műveiben, saját rendszere alapján. Ezek a partitúrák nem voltak külön kezelve a hagyatékban, kutatásom részét képezte feltárásuk és csoportosításuk.

Értekezésem központi magját természetesen a műelemzések jelentik. Munkamódszerem az volt, hogy a hangrendszer kialakításának illetve továbbfejlesztésének különböző fázisaihoz rendeltem az adott időszakban keletkezett kulcsműveket, részletes elemzéssel és elméleti vonatkozásaik feltárásával. Első lépésként átvizsgáltam az életmű egészét, és kiválasztottam azokat a műveket, amelyek Vántus hangrendszer-kutatásának nevezetes pontjaihoz kapcsolódnak. A két, egyértelműen a fordulóponton keletkezett mű az 1964-től komponált *A három vándor* című egyfelvonásos és az 1985-ben befejezett *Harangszó* című kantáta. Ezen kívül újdonságok jelennek meg a vántusi elméletben a '70-es évek második felében, ami a *Visszaverődések* és az *Ecloga* című kamarazenekari műveket teszi még jelentősebbé, valamint 1990 körül, amikor többek között az *Hommage à Mozart*, a *Két kis zongoradarab* és a *Hangcsoportok* keletkezett. E műveket kiemelt gondossággal elemeztem hagyományos módszerekkel is, de elsősorban a szerző saját elvei szerint. Mindazonáltal az elemzett művek között jelentőségben első helyen áll az *Aranykoporsó*, mint Vántus legszelebb körben ismert főműve, és mint az első valóban jelentős alkotás, amelyben már anyanyelvi szinten kezeli a szerző a végtelen pentaton rendszert. Elengedhetetlennek tartottam a nyomtatásban megjelent művek elemzésénél is a kéziratok és vázlatok vizsgálatát.

Vántus tevékenységével, életművével kapcsolatban nagy súlya van az úgynevezett *oral history*-nak. Egyrészt az időbeli közelség az oka ennek, másrészt a sok emlékező, hiszen Vántus közéleti személyiség volt, sokakkal tartott jó viszonyt. Munkám során ezért interjúkat készítettem többek között volt kollégákkal, tanítványokkal. Előkerült például az adatközlők felkutatása során egy eddig ismeretlen felvétel Vántus orgonaversenyének egyetlen teljes bemutatójáról. Különösen sok információval szolgált Márffy Gabriella hegedűművész, aki – ellentétben a legtöbb interjúalanyal

– csak diákként ismerte Vántust, mert élete nagy részét azután Svájcban töltötte. Az *Aranykoporsó* felújításával kapcsolatosan kerestem meg Kardos Gábor karmestert és Toronykőy Attila rendezőt, akik bár Vántussal nem álltak személyes kapcsolatban, de főművéről, az azzal való foglalkozásról, az előadókra és a közönségre gyakorolt hatásáról friss véleményük, mondandójuk volt. Szerencsés módon Szeged városa életben tartja Vántus kultuszát, a megemlékezések alkalmával is felmerülhetnek eddig lappangó dokumentumok, információk. Így történt például azzal az 1979-es A4-es lapra rótt hangrendszer-összefoglalóval, amelyet Papp Györgyné bocsátott a rendelkezésemre egy 2010-es, Vántus születésének 75. évfordulóját ünneplő megemlékező előadás után. A jegyzet egy beszélgetésből véletlenül kialakult pár perces magyarázatnak az illusztrációja, tehát szöveges értelmezést nem tartalmaz, de mégis a legteljesebb képet nyújtja arról, hogyan gondolkozott Vántus a rendszeréről ebben az időben.

A kutatás eredményei

A kutatás során elsődleges célom volt Vántus kompozíciókban és hangrendszer-elméletben feltáruló zeneszerzői gondolkodásmódjának minél pontosabb követése, megértése, a saját hangrendszer kialakításának, majd változásainak megragadása illetve e tudatos szerzői munka művekre gyakorolt hatásának tettenérése.

(1) Ennek érdekében a források alapján pontosítottam a kronologikus műjegyzéket és kiegészítettem a korábbi jegyzékekben nem említett tételekkel, valamint a jelentősebb előadási alkalmak megadásával. A szerzői jegyzék Kiss Ernő által kiegészített és saját „*Jó hangok.*” *Vántus István művészete* című, 2007-ben megvédett szakdolgozatomban átdolgozott változatából indultam ki – ám olyan sok ponton tartalmaztak ellentmondást a források a jegyzék sorrendjével szemben, hogy nem ragaszkodtam tovább az eredeti jegyzékszámokhoz, viszont azokat minden esetben feltüntettem a visszakereshetőség érdekében. Ez a műjegyzék az előzőeknél egyértelműbben világít rá összetartozó műcsoportokra.

(2) Elkészítettem más zeneszerzők Vántus által elemzett műveinek listáját (az elemző bejegyzést tartalmazó lapokról készített fénymásolatok összefűzött kötetei körülbelül 250 oldalt tesznek ki). Ezek az elemzések Vántus hangrendszerének értelmezésében segítettek a kutatót, hiszen az egész hagyatékban sehol nincs

teoretikusan kifejtve a rendszer mibenléte. Vántus elemző módszerét és jelöléseit átvettem az értekezésben, így hiteles módon, a szerzői szándék szerint közelíttem a Vántus-művekhez.

(3) Különös gonddal vizsgáltam át a hangsor-táblázatok leírásait, amelyek láthatólag különböző időszakokban keletkeztek, a legtöbb közülük keltezés nélkül. Idetartoznak a sakk-zenéhez kapcsolódó nyolcsoros táblázatok is. Megállapítást nyert, hogy e hangsor-táblázatok – akár ötösoros (mint az alap-táblázat), akár hét- vagy nyolcsoros táblázatról van szó – ugyanabból a folyamatosan kereső, szilárd alapokhoz kapcsolódva megújulni kívánó attitűdből, és egyetlen alapkoncepcióból származnak.

Értekezésemben Vántus István hangrendszerének jelentősen több aspektusát sikerült feltárni, mint amennyit a szakirodalom eddig ismert. Jól követhető, amint Vántus kísérletei, kutatásai alapján színesedik a kép, egyes művek kifelé nyíló lehetőségeket keresnek (például *Visszaverődések*, *Ecloga*). A végső rendszer átfogó – írásban nem, de fejben, koncepcióban meglévő – elvi kidolgozottságát pedig igazolja a más szerzők műveiről készült elemzések sora, vagy például a *Hangcsoportok* című ciklus mikrokozmosza.

Bebizonyosodott, hogy az 1964 utáni Vántus-művek értelmezéséhez elengedhetetlen a zeneszerzői alapkoncepció mélyreható ismerete, hiszen midig ez jelentette a kiinduló pontot a szerző számára. A rendszer-használatban esetlegesen megjelenő változások, módosítások is csakis ehhez képest, ehhez viszonyítva jelentenek valamit. A hangrendszer effajta egységes kezelése elsősorban hangzásbeli egyöntetűséget, felismerhetőséget jelent – amit a kortársak is megállapítottak –, ezen túlmenően azonban a disszertáció elemző fejezetei azt is bizonyítják, hogy mindez stílárius egységet is eredményez az életmű egészére vonatkozóan. Kiderült, hogy nem csak a hangzásban, hanem az egyes művek rokonságában, szoros hálózatában is megnyilvánul ez az egység, és e tendencia egyre erősödik az életmű kiteljesedésével.

Olyan szerző alkotásával állunk szemben tehát, akinek zenei gondolatai nemcsak egy-egy mű erejéig, hanem nagyobb léptékben is érvényesek – valamelyest hasonlóan a valaha volt opuszban való gondolkodáshoz. A művek jelzik, alkotójuk hitt az intuíción, a szférák zenéje és talán az ihlet létezésében és erejében – és mégis a tudatosság talaján állt; aki a „saját cipőjében járt”, vállalva a vidék elzártságát az önálló alkotómunka kedvéért.

Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

- „Inventio poetica – Vántus István három kórusművéről”. *Szegedtől Szegedig* [7] (2004): 277–282.
- „Homage a Vántus”. *Szegedtől Szegedig* [8] (2005): 270–276.
- „Visszaverődések – egy zenekari requiem”. *Szegedtől Szegedig* [9] (2006): 354–357
- „»A tiszta hangok titka« dosszié”. In Kiss Ernő (szerk.) *Vántustól Vántusról*. Szeged: Bába Kiadó, 2007. 322–338.
- „Harangszó Maros Rudolfért – Vántus István gyászzenéje”. *Szegedtől Szegedig* 10 (2007): 325–333.
- „Ecloga. Vántus István »fehér vára« – a reneszánsz évében”. *Szegedtől Szegedig* 11 (2008): 344–353.
- „Fragmenta Bathoriana – Töredékek Vántustól, Vántusról”. *Szegedtől Szegedig* 12 (2009): 467–478.
- „Tiszta hangok – Vántus István saját hangrendszerére támaszkodó műelemzéseinek vizsgálata”, In Dombi Józsefné (szerk.) *80 év a zenei nevelés szolgálatában. Tanulmánykötet*, Szeged: SZTE JGYPK Ének-zene Tanszék, 2009. 60–68.
- „Vántus István: Aranykoporsó”. *Szegedtől Szegedig* 13 (2010): 450–462.
- „Álom és játék Vántus István művészetében”. *Szegedtől Szegedig* 15 (2012): 357–366.
- „Henry Purcell hatása Vántus István művészetére”. Dombi Józsefné (szerk.) *Évfordulós zeneszerzők*. Szeged: SZTE JGYPK Ének-zene Tanszék, 2010. 60–68.
- „Harangszó – A pentatónia Vántus István művészetében” *Magyar zene* XLIX/2 (2011. május): 219–231.
- „Der goldene Sarg – Die Oper des »Debussys der Theißgegend« im Spiegel ihres Tonsystems“ *Studia UBB Musica*, Vol. LVI (2011. december): 161–187.

Egyéb fontosabb publikációk

- „A hit zenei szimbólumai Liszt: Christus és Brahms: Német requiem című művében”. In Barna Gábor (szerk.) *Érzékek és vallás. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis* 22 (2009): 101–112.
- „A nemzeti identitás zenei jelrendszere a 19. századi magyar zenében”. In Szirmai Éva, Újvári Edit (szerk.) *Az identitás szemiotikája. Tanulmányok*. Szeged: SZTE JGYPK, 2011. 150–162.